

OSMANLI BALKAN COĞRAFYASINDA MİSYONERLİK HAREKETLERİ

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Vehbi İmamoğlu

Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

hvimamoglu@sinop.edu.tr

Özet

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda Avrupalı devletlerle özellikle Balkan coğrafyası üzerinde yoğun bir mücadele içinde olmuştur. Esas itibarıyla Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki geleceğini konu edinen Şark Meselesi kapsamında, Balkanların yeniden yapılandırılma hedefi söz konusudur. Batılı devletlerin politik çıkarları doğrultusunda gelişen süreç, Balkanlarda yaşayan gayr-i müslim unsurlar üzerinde etkili olurken, Avrupa genelinde mevcut dengelerin bozulmamasına da dikkat ederek, bir dizi misyonerlik faaliyetine de girişilmiştir. Bölge üzerinde farklı açılardan çıkarları olan devletler, kendilerine göre bir yayılma siyaseti izlemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik, askeri ve siyasi durum, yüzyılın başında Avrupalı devletlerin destek ve kışkırtmalarıyla Balkan uluslarını isyan başlatmaya sürükleyince, Batılı devletlerin istedikleri ortam oluşmuştur. Gelenen son noktada Osmanlı Devleti'nden mümkün olduğunca fazla taviz koparmak ve gerekirse tasfiyesini sağlamak için bölgeye misyonerler gönderilmeye başlanmıştır.

Misyonerlik hareketleri önce Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en geniş alana yayılmış halkı olan Bulgarlar üzerinde başlamıştır. Ancak bölgede yaşayan halkın çoğunluğunun Slav olması, Rusya'yla diğer devletlerin farklı politikalar geliştirmelerine sebep olmuştur. Bölgeyi Rusya'ya terk edemeyecek kadar değerli görmeleri, misyonerlik faaliyetleri sırasında da Rusya ile diğer devletleri birbirinden ayırmıştır. Her ne kadar Balkan halklarının isyanları sürecinde İngilizlerle Ruslar aynı düşüncede olsalar da özellikle İngiltere, daha sonra bölgeye misyoner yollayan Amerika ile birlikte, Rusya'nın Balkanlara tek başına hâkim olmasını ve yerleşmesini kendi çıkarları açısından doğru bulmamıştır. Bu nedenle Balkan coğrafyasındaki misyonerlik hareketlerinin esası, Slav ırka mensup halk tabanını Rusya'dan uzak tutmak ve mümkünse kendilerine yöneltmek, şayet bağımsız bir Bulgar devleti kurulacak olursa, Rusya'nın değil kendilerinin kontrolünde olmasını sağlamak üzerinedir. Rusya açısından ise, Panslavist ve Panortadoks siyasetinin gereği misyonerler işlev görmüştür.

Bu araştırmada başta İngilizlerin British and Foreign Bible Society örgütünün faaliyetleri olmak üzere Amerika'nın American Board of Commissioners for Foreign Missions ve American Missionary Society of the Methodist Episcopal Church'ün Balkanlardaki misyonerlik faaliyetleri ile Rusya'nın anti-Protestan çabaları konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Balkanlar, Bulgaristan, Rusya, İngiltere, Amerika, Osmanlı

MISSIONARY ACTIVITIES IN OTTOMAN BALKAN GEOGRAPHY

Asst. Prof. Dr. Hüseyin Vehbi İmamoğlu

Sinop University, Faculty of Education, Academic Member

hvimamoglu@sinop.edu.tr

Abstract

Ottoman Empire was in an intense struggle with European countries in 19th century especially over Balkan geography. Within the context of “Eastern Question”, the subject of which is the future of Ottoman Empire in Balkans in essence, reconstruction of Balkans is discussed. While the process which developed within the political interests of Western countries was influential on non-Muslims living in the Balkans, a number of missionary activities were started while also paying attention not to break the existing balance throughout Europe. Countries which had different interests on the region followed an expansion policy of their own. When the economical, military and political situation that the Ottoman Empire was in inclined Balkan countries to start rebellion with the provocations and supports of European countries, the environment Western countries wanted was provided. At this stage, missionaries were begun to be sent to the region to get as many compromises as possible from the Ottoman Empire and to eliminate the Empire if necessary.

Missionary activities first began on Bulgarians who were spread in the widest area in Balkans. However, the fact that most of the people in the area were Slavic caused Russia and other countries to develop different policies. The fact that they considered the area too valuable to leave to Russia caused Russia and other countries to diverge in missionary activities, too. Although the English and the Russian were in the same line during the process of the rebellion of Balkan people, especially England and later on America did not consider it appropriate for Russia to dominate and settle in the Balkans alone in terms of their own interests. Thus, missionary activities in Balkan geography are mainly for keeping Slavic people away from Russia and to direct these people to them if possible, and if an independent Bulgaria is to be built, to enable this state to be under their control instead of Russia. In terms of Russia, missionaries functioned by Pan-Slavism and Pan-Orthodox politics.

The subject of this study will be the missionary activities of British and Foreign Bible Society of England and American Board of Commissioners for Foreign Missions and American Missionary Society of the Methodist Episcopal Church of America in Balkans and the anti-Protestant efforts of Russia.

Key Words: Missionary, Balkans, Bulgaria, Russia, England, America, Ottoman Empire

GİRİŞ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Avrupa arenasında ayakta kalmaya çalıştığı bir dönemdir. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti pek çok devletle savaşırken, çoğunlukla tek başına bu mücadeleyi kazanamayacağı anlaşıldığından, Avrupalı bir devletin müttefikliğini kazanmak gerektiği şeklinde bir düşünce hâsıl olmuştur. Ancak dönemin sömürge imparatorlukları kurma dönemi olması nedeniyle bu düşünce sonuçsuz kalmaya mahkûmdur. Avrupalı devletlerin daha önce Uzakdoğu ve Afrika'da elde ettikleri sömürgelerle aralarında duran Osmanlı, sömürgeci devletler için müttefik edinilecek bir devlet olmaktan çok, halledilmesi gereken bir problem olmuştur. Öte yandan henüz sömürge edinememiş devletler için ise, sanayi devrimini gerçekleştirememiş yapısıyla son derece cazip bir seçenek olarak belirmiştir. Her iki durumda da Avrupalı devletler için sorunun temel kaynağıdır. Bu nedenle farklı farklı planlara konu olmuştur. Her şey rağmen köklü bir medeniyet olan ve hala daha üç kıtaya yayılan topraklarıyla Osmanlı Devleti, tek bir devletin hâkim olamayacağı kadar büyük bir coğrafyaya sahiptir. Kaldı ki, mevcut durumda bir devletin çıkarı diğerine uymamaktadır. Son durumda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü, Avrupalı devletler için en önemli sorun haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'ni parçalamak mı yoksa toprak bütünlüğünü muhafaza etmek mi? Söz konusu soruya zaman zaman her iki yanıt da verilmiştir. Bu noktada daha çok mümkün olduğunca fazla taviz koparmak ve kendi kontrolünde olmasını sağlayacak politikalar üretmek daha mantıklı görülmüştür. Yalnızca Rusya, her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'ni paylaşma taraftarıdır. Ancak Rusya'nın istediğini elde etmesi demek, bölgede nispeten güçlü bir devletin olması anlamına geleceğinden, diğer devletlerin kendi gelecekleri açısından bu durumu onaylamaları mümkün değildir. Bu nedenle İngiltere 19. Yüzyılın özellikle ilk yarısında, sömürgelerinin güvenliği için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana tavır koymuştur ve Rusya'nın bu konudaki isteklerine olumsuz cevap vermiştir.¹ Diğer devletler ise, kendi içlerinde sorun yaşamaktaydı ve bu durum ortamı İngilizlerle Ruslara bırakıyordu. Ruslarla İngilizlerin bu konudaki pazarlığı 1853 Ocak'ında Rus Çarı Nikola ile İngiliz Elçisi arasında vuku bulmuştur. Çar'ın "*hasta adam*" olarak takdim ettiği Osmanlı, ölmeden önce bir an evvel çaresine bakılması gereken bir sorun olarak ileri sürüldüğünde, İngiliz Elçisi "*neden hastayı iyileştirmeye çalışmıyoruz*" şeklinde bir karşılık bulmuştu. Osmanlı Devleti'nin yerine Rusya'nın gelmesi, Afrika ve Uzakdoğu'ya giden yolların Rusya'nın denetimine geçmesi anlamına gelecekti ki, bu durum kabul edilebilir değildi. İngilizlerin hassasiyetinin farkında olan Rusya, İngiltere'nin Mısır ve İstanbul endişesine karşılık, İstanbul'a tek başına sahip çıkmayacağına dair bir güvence vererek, Osmanlı'yı aralarında paylaşma isteğini ortaya koydu. Ancak her halükârda İngiltere'nin mevcut sömürgelerine giden yol Osmanlı topraklarıydı ve bu yolun denetimi Ruslara bırakılamazdı. Öte yandan Osmanlı toprakları tam da İngilizlerin istediği gibi bir hammadde pazarıydı. Dolayısıyla kendi açısından daha iyi bir seçenek ortaya çıkıncaya kadar statüko korunmalıydı.² Ancak Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla olan mücadelesine engel de olamazdı. Rusya amacına ulaşmak için özellikle Balkan uluslarını kullanıyor ve Balkanlarda bir nüfuz alanı oluşturmaya çalışıyordu. Rusların bu noktada geliştirdikleri Panslavist ve Panortodoks politikalar, bütün Avrupalı devletlerin malumuydu. Her ne kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana tavır alınsa da, Rusların planlarına engel olunamayacağı için, Balkanlarda isyan çıkacağı ve Osmanlı'dan kopuşların yaşanacağı çok yakın bir ihtimaldi. Bu gerçeği görmezden gelemeyen İngiltere, Balkanlarda Rus destekli isyanlara pek fazla müdahale etmeyip bu isyanlar neticesinde ortaya çıkacak devletlerin kendi kontrolünde olmasını sağlayacak tedbirlerin peşinde olmuştur.

¹ Bayram Soy, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 7, Güz 2007, s. 148.

² G. H. Bolsover, "Birinci Nikola ve Türkiyenin Paylaşılması Meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Cilt: 23, Sayı: 3-4, 1965, s. 228.

Büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki planları, 19. Yüzyılda gelişen ve yayılan milliyetçilik akımlarıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Rusya'nın Balkanlar üzerindeki siyaseti, bu ulusların birer birer isyan etmelerine ortam hazırlarken, diğer devletler de Balkanlardaki parçalanmadan kendi menfaatlerine en uygun sonucun oluşması için mücadele ediyorlardı. Geline son nokta Osmanlı Devleti'nde sözde bir gayr-i müslim sorununun ortaya çıkmasıdır. Batılı devletlerin birbirine tezat çıkarları sadece bu noktada kesişmekteydi. Bu nedenle meseleye ortak bir isim konulması fazla uzun sürmedi: Şark Meselesi... İlk olarak 1815 Viyana Kongre'sinde dillendirilen "Şark Meselesi", Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslim nüfusuna yönelik politikaları içerir. Gerek Rusya'nın yayılma siyaseti gerekse de diğer Batılı devletleri sömürgecilik ve Pazar arayışları, Osmanlı ülkesinde yaşayan gayr-i müslimlerin isyana teşvik edilmesinde öncü rol oynayarak, bir anda uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Böylece Batı destekli gayr-i müslim isyanları başlamış ve önce daha fazla özerklik, ardından tam bağımsızlık isteğiyle Osmanlı'nın karşısına dikilmişlerdir.

1.ŞARK MESELESİ VE BALKANLAR

Şark Meselesi tabiri isim olarak 1815 yılında dile getirilse de, zihinlerde Türklerin Anadolu'ya yerleşip Balkanlar ve Avrupa'da ilerlemelerinden sonra yer eden bir sorunun ortak adıdır. Avrupalı devletler açısından en büyük tehdit olan Türklere karşı geliştirilen politikaların hepsi bir anlamda Şark Meselesidir. Mesele 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla Balkanlarda tutunmasının zor olduğunun anlaşılmasından sonra açıkça dile getirilmiş ve 1815 Viyana Kongresi'nde isimlendirilip kapsamı genişletilmiştir.³ Viyana Kongresi'nin toplanış nedeni doğrudan Osmanlı Devleti olmasa da, kongrenin toplanmasına vesile olan Fransa'nın uzlaşmaz tutumuna sebep olan ana nedenin Osmanlı toprakları oluşu, meseleyi bir anda Şark Meselesi haline sokmuştur. 19. Yüzyılda yaşanan gerilimlerin kaynağı olan Osmanlı toprakları, taraf devletleri Osmanlı Devleti'nin geleceğiyle ilgili karar almaya sevk etmiş ve Şark Meselesi olarak tespit edilen soruna göre, sürekli olarak Osmanlı Devleti'ne dayatmalar yapılmıştır.⁴ Şark Meselesi, bu anlamda Avrupalı devletlerin Balkanlarla ilgili planlarının bir gereği olarak, gayr-i müslim Osmanlı uluslarını Osmanlı'ya karşı kıskırtmak ve akabinde Osmanlı Devleti'nden mümkün olduğunca fazla taviz koparmak ve son kertede Osmanlı Devleti'ni Balkan coğrafyasından uzaklaştırmaktır. Planın birkaç aşaması vardır. Kodaman, Şark Meselesinin ayaklarını dört ana maddede toplamıştır:⁵

1.Aşama: Balkanlardaki gayr-i müslim ulusların Osmanlı egemenliğinden kurtarılması

2.Aşama: Vilâyet-ı Sitte adı verilen Doğu Anadolu'daki altı vilayette Osmanlı Devleti'ni islahata zorlama ve bu bölgedeki uluslara, önce özerklik verme ardından İngiltere ve Rusya'nın kontrolünde bağımsız bir Ermeni devletini kurma

3.Aşama: Osmanlı Devleti'ne bağlı Türk olmayan Müslüman ulusların bağımsızlıklarının sağlanması

4.Aşama: Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız hale gelmiş devletçikler üzerinde nüfuz bölgeleri oluşturarak paylaşma veya sömürgeleştirme

Dolayısıyla Batılı devletlerin yayılmacı politikalarının neden olduğu Osmanlı Devleti'ni paylaşma projesi, başta Balkanlar üzerinden harekete geçilerek Osmanlı Devleti'nde bir gayr-i müslim sorunu yaratmak ana hedefinde işlev gören bir mesele ortaya çıkarmıştır. Artık Avrupalı devletler bu mesele etrafında Osmanlı Devleti'ne sözde bahanelerle dayatmalarda bulunuyor ve her geçen gün gayr-i müslim nüfusun Osmanlı'dan

³ Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *SÜTAD*, Sayı: 14, 2004, s. 145.

⁴ Nuri Yavuz, "Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri", *GÜGEFD*, Cilt: 23, Sayı: 3, 2003, s. 90.

⁵ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss.131-132.

biraz daha uzaklaşmasını sağlamaya çalışıyorlardı.⁶ Osmanlı Devleti açısından ise yapılabilecek tek manevra, bir devleti diğeriyle dengelemek ve birbirlerinin aleyhine olan çıkarlarını kullanmaktır.⁷ Bu amaca dönük siyasi ittifaklar yapma gayretinde olan devlet, bu amacına ulaşabilmek için her devlete zaman zaman siyasi ve ekonomik tavizler vermek zorunda kalmıştır. Buna karşılık Avrupalı devletler de amaçlarını gerçekleştirme noktasında, kendi aralarında Avrupa genelinde mevcut düzeni bozmamayı kararlaştırmışlardır. Haliyle askeri çatışmalar, yerini diplomasi ve dini içerikli mücadeleye bir başka ifadeyle misyonerlik faaliyetlerine bırakmıştır.

2.MİSYONERLİK FAALİYETLERİ ÖNCESİ TARİHSEL ARKA PLAN

Batılı devletlerin yayılcı politikalarının bir ürünü olarak, 19. yüzyıl Osmanlı açısından isyanlarla mücadele ettiği bir dönem olmuştur. Balkan uluslarının kışkırtılarak Osmanlı aleyhine isyana itilmesi, Sırp isyanıyla başlayan Yunan isyanıyla devam eden ve diğer Balkan uluslarına sıçrayan bir görünüm arz etmiştir. Batılı devletler önce bu ulusları kışkırtıyor ardından isyan çıktığında açıktan destek veriyordu. Şayet Osmanlı isyanı bastırmayı başarsa, bu defa da araya giriyor ve sözde ortamı yatıştırmak adına Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalelerde bulunuyorlardı. Bu durum Balkanlarda kaos yaratırken, bağımsızlık yolunda gayr-i müslim azınlıkları da cesaretlendiriyordu. Devletin devletleri birbirleriyle dengeleme politikaları, beklenen düzeyde sonuç vermese de, Rusya'nın Osmanlı karşısındaki önlenemez ilerleyişi, başta İngiltere olmak üzere diğer devletleri tedbir almaya sürüklüyordu. Bu doğrultuda gelişen misyonerlik faaliyetleri, Bulgarlar ekseninde başlayan ve Balkanlara yayılan bir nitelik göstermiştir. Misyonerlik faaliyetinin içeriği gayr-i müslimlerin Osmanlı'ya bağlılıklarının ortadan kaldırılması ve kendi güdümlerine girmelerinin sağlanmasıdır. Bu içeriği gerçekleştirebilmek için öncelikle Balkan milletlerinin isyan etmeleri için çaba gösterilmiştir. Ancak Sırp ve Yunanlar üzerinde başarılı olan plan, Bulgarlar üzerinde aynı etkiye sahip olamamıştır. Bulgarlar 1835 yılında Tırnova'da, 1841 yılında Niş ve civarında, 1850 yılında Vidin'de ve 1856 yılında yine Tırnova'da ayaklanmışlardır.⁸ Söz konusu ayaklanmalar Osmanlı Devleti tarafından bastırılmıştır; ancak artık Bulgar isyanları başlamıştır ve gün geçtikçe daha sistemli hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bulgar ayaklanmalarında 1867 yılı bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bu yıl "*Bulgar Gizli İhtilal Bükreş Merkez Komitesi*" adıyla ilk Bulgar çetesi kurulmuş ve komite "*Avrupa Karşısında Bulgaristan*" adıyla siyasi bir broşür yayınlayıp Osmanlı Sultanı Abdülaziz'e iki muhtıra göndermiştir. Muhtıralarda Şark Meselesinin birinci aşamasında öngörülen özerklik vurgusuna yer veriliyor ve yönetimin Osmanlı ile Bulgaristan arasında paylaşılması isteniyordu.⁹ Ayaklanmalar henüz halk nazarında yeterince itibar görmediği için bir anlamda eksik kalmaktaydı. Bu nedenle yalnız bir çetenin faaliyeti, istenen özerkliği sağlama adına yeterli olmayacaktı. Dolayısıyla istenen etkiyi yaratmak için 1869 yılında bir çete daha kurulmuştur. Her iki çete de şiddet içerikli eylemlerle amaçlarına ulaşmayı düşünmüş ve henüz bütün Bulgar halkından destek göremediği başarısız olmuştur. Bundan sonra taktik değiştiren isyancılar, Bulgar halkını bilinçlendirme yolunu seçmişler ve sistematik bir şekilde halkın önde gelen isimlerini, milliyetçilik akımının yayılması için

⁶ Arşivlerde Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan dayatmaların Balkanlardaki etkilerine ilişkin birçok belge bulunmaktadır. Belgelerde Osmanlı Hükümeti reform yapma hususunda yapılan baskılardan söz edilmektedir. Bkz.: BOA, Fon Kodu: İ.MTZ, Dosya No: 5, Gömlek No: 108, 27/Ca/1263- 13.05.1847; BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 11, Gömlek No: 60, 11/Z/1307-28.07.1890.

⁷ F. Haluk Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri Bir Siyasi Tarih İncelemesi*. İstanbul, 1968, s. 69.

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII (Islahat Fermanı Devri (1861-1876) Ankara: TTK Yay., 1987, s. 88.

⁹ M. Türker Acaroğlu, "Bükreş'teki Gizli Bulgar İhtilal Merkez Komitesi'nin Sultan Abdülaziz'e Gönderdiği İlginç İki "Muhtıra" (1867-68), *X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 22-26 Eylül 1986, (IV. Cilt), Ankara: TTK Yay., 1993, ss. 1279-1294.

kullanmışlardır. Aynı zamanda başta kiliseler olmak üzere, bütün Bulgar kurumları silah deposu olarak hazırlanmaya başlanmıştır.¹⁰ Çeteci faaliyetleri destekleyen Rusya, her türlü yardımı yaptıktan başka, dini açıdan da Bulgarlar üzerinde bir oyun tezgâhlamıştır. Dini olarak Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı olan Bulgarları, ayrı bir kilise kurarak patrikhaneden uzaklaştırma çabası, 1860 yılında Bulgarları Rum Patriğin önderliğini reddetmeye ve kendilerine ait bir kilise istemeye sevk etmiştir.¹¹ Böylece hem ulusçuluk akımı hem de dinsel ayrılık bakımından bir karmaşa ortaya çıkıyordu ki, Rusların Balkanlarda arzu ettiği ortam için bundan daha iyi manzara olamazdı. Elbette Rusların bu hamlesine karşı İngiliz ve Amerikalılar da boş durmuyor ve özellikle dinsel açıdan Rusların hayal ettiği bağlılığı kendi kiliselerine yönlendirmek istiyorlardı. Bölgeye gönderilen misyonerlerin temel vazifesi, Fener Rum Patrikhanesi'nden ayrılan Bulgarları Protestanlaştırmak ve Rusya'nın kontrolüne girmekten kurtarmaktır.

19. yüzyılın Osmanlı açısından azınlık isyanlarıyla geçmesi, Balkanların geleceği konusunda bütün devletlerin daha titiz hareket etmesini gerektirmiştir. Rusların Bulgar isyanlarını organize etmesinin ardından, ateş Hersek'e de sıçramıştı. Rusya'nın Panslavist politikaları tüm hızıyla sürüyordu. Balkan coğrafyasında kısa sürede Slav isyanı patlak vermişti. Bulgarların da meseleye dâhil olmasıyla sorun iyice büyümüşü. Osmanlı açısından sorun ne kadar büyükse, Batılı devletler açısından da o kadar büyüyordu. Çünkü Osmanlı Devleti'nin olası bir hezimetini, bir anda bölgede Rus hâkimiyetini sağlayacaktı ki, bu durum hiçbir Avrupalı devletin işine gelmezdi. Böylece Hersek isyanı da bir anda uluslararası bir boyut kazandı ve Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıktı.¹² İsyanın baş destekçisi Rusya, kendi güdümünde olacak bir Slav bölge hayaliyle öteden beri arzu ettiği sıcak denizlere inme projesini¹³ hayata geçirmenin peşindeydi. Ancak diğer devletlerin meseleye dâhil olması bu hesabı yine geciktirdi. Böylece iş Osmanlı Devleti'nden bir ulusun daha koparılması bağlamında değerlendirildi. Osmanlı'nın dağılması engellenemediği gibi bu tarihten sonra toprak bütünlüğünü koruma düşüncesi de rafa kaldırılmıştı. Avrupalı devletlerin çıkarı için en kestirme yol, yeni kurulacak bağımsız devletlerin kendilerine din eksenli bağlılıklarını sağlamak olacaktı. Bunun için önce 1876 yılında gerçekleşen gizli bir görüşmeyle Bosna ve Hersek için Osmanlı Devleti'nden bir özerklik talep edildi. Hattı zatında Şark Meselesi ilk ortaya atıldığında bu tip bir koparıma şekli planlanmıştı. Fakat Rusya artı bir hamle yaparak Bulgaristan'ın güvenliği bahane etti ve bölgeye askeri yığınak yapmak istedi.¹⁴ İsyanın sonucunda 23 Aralık 1876 tarihinde toplanan İstanbul Konferansı'nda, Batılı devletlerin aldıkları kararlar, Osmanlı Devleti'ne adeta dayatıldı. Bölgenin geleceğini tamamen Avrupalı devletlerin eline bırakan bu kararları, Osmanlı Devleti'nin kabul etmesi söz konusu bile olamazdı.¹⁵ Bunun üzerine Rusya, Balkanlarda bir Slav Bulgar Devleti kurulmasını tesis edebilmek amacıyla Bulgarlara "*Bulgaristan Mülkî İdâre Teşkilatı*"nı kurdurdu.¹⁶ Ufukta yeni bir Bulgar isyanı görünüyordu ve beklenen isyan aynı yıl başladı. Ancak bu defa Rusya bir adım daha ileriye giderek, Balkanlardaki Slav uluslarla Slav Birliği

¹⁰ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul: Divan Yayınları, 3. Baskı, 1978, s. 171.

¹¹ Mustafa Burma, "Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2012, s. 75.

¹² Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, Cilt: LI, Sayı: 199, Ankara, Nisan 1987, s. 205.

¹³ Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay., 2000, s. 97.

¹⁴ Karal, *age*, s. 31.

¹⁵ Cevdet Küçük, "Bulgar İhtilali (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, Sayı: 8-9, 1979-1980, s. 164.

¹⁶ Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi*, 1, Sayı: 2, 2006, s. 243.

Antlaşması'nı imzaladı.¹⁷ Rusların Panslavist çabaları gerçekten diğer devletlere göre çok daha tehlikeli bir durumdu ve acilen karşı hamle yapılmasını zorunlu kılıyordu. Zira Rusya'nın bir sonraki adımı boğazlar üzerine olacaktır. Boğazlara sahip olmayı her şeyden çok isteyen Rusya için, Balkanlardaki Slav birliği çok önemli bir işlev görecekti. Boğazları hem Karadeniz hem de Balkanlar üzerinden kuşatacak bir plan hazırlayan Rusya, Panortodoks politikasıyla da elini iyice güçlendirmeyi hedefliyordu. Planın bu aşamasında Kudüs bahane edilerek, Ortodokslar için hak talebinde bulunan Rusya, Balkanlarda çıkarttığı isyanlarla Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakırken, bir yandan da Panslavist propagandalarla kendi ideallerine hizmet edecek bir altyapı hazırlıyordu. Propagandalardan etkilenen Bulgar gençleri, daha önce kurulan Slav cemiyetlerine kaydedilerek isyana öncülük etmeleri sağlandı. İsyanın sürükleyicileri ise, Rus Konsolosu Nayden Gerov ile İstanbul'daki Rus elçisi İgnatiyev oldu.¹⁸ Osmanlı Devleti isyanı bastırmak için günün şartlarında elinden geleni yaptı; ancak gerek maddi imkânsızlıklar gerekse de askeri yetersizlikler nedeniyle Rus desteğini alan Bulgar çeteleri, nihai anlamda yok edilemedi. İsyanın geniş kitlelere yayılması için bütün yolları kullanan Ruslar, halkı da örgütlemek için gazete ve kitapçık dağıttı ve ayrıca dinsel propagandanın her türlüünü yaptı. Çeteciler ise isyanın şiddet kısmını üstlenmişti.¹⁹ Rusya'nın bu anlamda isyanı çok iyi organize ettiği anlaşılmaktadır. Görünürde hiçbir Rus kuvveti şiddete başvurmamıştır. Dünya kamuoyuna Bulgar halkının haklarını koruyan devlet olarak kendini lanse eden ve çıkan olaylardan Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutan Ruslar, bölge üzerinde yaşanan kaostan beslenen ve psikolojik bir nüfuz alanı oluşturan taraf olmuştur. Bulgar halkı nazarında Rusya, kurtarıcı güç ve sığınılacak bir limandı. Aynı mezhep ve ırktan geliyor olmalarının avantajını sonuna kadar kullanan Ruslar, diğer devletlere de üstünlük sağlamıştı. Bu bakımdan bölgeye sonradan gelen Protestan ve Katolik misyonerlerin başarı kazanmaları ihtimali, Rus faktörü yüzünden zor olmuştur.

Bulgar isyanları 93 Harbine kadar bir şekilde bastırılabilirdi. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, zincirin halkasının kopmasına neden oldu. Savaşı kaybeden Osmanlı, Rusların diğer konularda olduğu gibi, bu konuda da bütün isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştı. Ayastefonos (Yeşilköy) Antlaşmasına (3 Mart 1878) göre, Makedonya'yı dahi içine alan ve sınırları Tuna Nehrinden Ege denizine kadar uzanan özerk bir Bulgar devleti kurulması karara bağlanıyordu.²⁰ Böylece Avrupalı devletlerin dahi düşünemediği bir sonuç ortaya çıkmış oluyordu. Son durumda Rusya, tarihsel projelerinden birini elde etmiş görünüyordu. Elbette diğer devletler bu kadarına razı olmadılar. Antlaşmanın şartlarını yeniden belirlemek üzere Berlin'de bir konferans yapılması isteği, Osmanlı ve Rusya'ya iletilince, Balkanlar üzerindeki çıkar çatışmaları açık bir şekilde ortaya çıktı. Uzun süredir Osmanlı Devleti'nin dayandığı bu çıkar çatışmaları, bir kez daha işe yarayabilirdi. Ancak kongreden hemen önce, İngiltere-Rusya ve Avusturya aralarında gizlice anlaşarak Osmanlı'nın bu beklentisini suya düşürmüşlerdir.²¹ Yapılan gizli antlaşmadan İngiltere'nin payına Kıbrıs düşmüştü. İngiltere Rusya'nın elde ettiklerine ses çıkarmayacak, karşılığında Kıbrıs'ı almasına da Rusya razı olacaktı. Avusturya da Bosna Hersek'i istiyordu. Böylece sözde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü bahanesi ortaya atılarak, Balkanlar ve hatta Akdeniz'deki nüfuz mücadelesi müzakere edilmiş olacaktı. Yapılan planlardan habersiz ve zaten de çaresiz olarak İngiltere'nin yaptığı çağrıyı kabul eden Osmanlı, Ayastefonos Antlaşması'nın hafifletilmesini

¹⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK Yay., 1997, s. 489.

¹⁸ Mithat Aydın, *Balkanlar'da İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, İstanbul: Yeditepe Yay., 1. Baskı, Eylül 2005, s. 164.

¹⁹ Burma, *agm*, s. 77.

²⁰ Antlaşmanın tam metni için Bkz.: *Berlin Ahidnamesi: Ayastefanos, Berlin, Kıbrıs Muahedemeleri*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1324/1908, ss. 37-57.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Ankara: TTK Yay., 1987, s. 70.

umuyordu.²² Nitekim Berlin’de bir araya gelen taraftar, yapılan görüşmeler sonucunda, Bulgaristan’a verilen yerleri üçe ayırma ve Makedonya’yı Osmanlı’da bırakma dışında bir değişiklik yapmadılar. Bunun dışında Osmanlı Devleti kendisini destekleme sözü veren İngilizlere Kıbrıs’ı vermişti. Rusları ilerleyişinin durdurulmak istediği anlaşılacakla birlikte, Osmanlı açısından değişen bir şey olmadığı gibi, Kıbrıs da hukuken Osmanlı’ya bağlı olmasına rağmen elden çıkmıştır.

Uzun uğraşlar sonunda Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetine neredeyse son verilmiştir. Bulgarların özerlik elde etmesi, Rusların etki alanının genişlemesiyle eş anlamlıdır. İngiltere’nin bile öngöremediği veya engelleyemediği Rus ilerleyişi, artık Balkanlarda Osmanlı Devleti’nin dışında gelişecek bir nüfuz mücadelesinin olacağını belgelemiş oluyordu. Öte yandan Rusların kurduğu Slav Birlik Cemiyeti, bölgedeki Hıristiyan halkları kıskırtmak için var gücüyle faaliyetlerine devam ediyordu. Ancak Hıristiyan halklar için olası bir mezhep çatışması da kendiliğinden ortaya çıkmış oluyordu.

3.BALKANLARDA MİSYONER FAALİYETLER

Rusların önlenemez ilerleyişi, Osmanlı Devleti’nin ise gittikçe Balkanlardan çekiliyor oluşu, Balkan coğrafyasının mirası için Batılı devletlerin menfaat çatışmaları içerisinde bölge üzerinde yeni planlar yapmalarını gerektirmiştir. Her ne kadar çıkan isyanlar ve savaşlar sonrasında yapılan antlaşmaların maddelerine bütün devletler müdahil olup maddelerin belirlenmesine katkı vermişlerse de, hiçbir devlet bu resmi durumla yetinmeyi düşünmemiştir. Kendi aralarında diplomatik faaliyetleri üst düzeyde tutup siyasi bir krize meydan vermemek için görünürde barışçıl bir tutum sergilemişler; ancak geriden misyonerler vasıtasıyla elde etmeyi umdukları etki alanını yaratmaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda kurulan ve faaliyet gösteren misyoner örgütlerinin en önemlileri İngilizlerin British and Foreign Bible Society örgütü, Amerika’nın American Board of Commissioners for Foreign Missions ve American Missionary Society of the Methodist Episcopal Church örgütüdür. İngiliz ve Amerika’nın bu örgütlerine karşılık Rusya da anti-Protestan çabalar içerisinde hareket etmiştir.

3.1.British and Foreign Bible Society ve Balkanlar

1804 yılında İngiltere’de kurulan British and Foreign Bible Society (BFBC)²³, amacını gerçekleştirebilmek için 1815’te Malta, 1819’da İstanbul ve 1830’da da İzmir’de misyon merkezleri kurmuş ve faaliyetlerini sürdürmüştür.²⁴ Balkanlarda öncelikli olarak keşif yapmayı düşünen örgüt, daha sonra hazırlanan rapor doğrultusunda, Protestan bir cemaat oluşturmak için harekete geçmiştir. Bu aşamada aynı mezhepte oldukları Amerika’dan da yardım istemişlerdir. Kurulan ilişkiler sonrasında davete olumu yanıt veren American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) ile Balkanlarda bir Bulgar misyonu oluşturulması kararlaştırılmıştır.²⁵

Örgütün hazırladığı raporlar, Bulgarların Fener Rum Patrikhânesi’nden koparılması ve aralarının mümkün olduğunca açılması yönündedir. Şayet bu ayrılık sağlanabilirse, Protestanlık Bulgarlar arasında çok daha hızlı bir şekilde yayılma imkânı elde edebilir ve arzu

²² Kodaman, “1876–1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: XII, İstanbul, 1989, s. 146.

²³ Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986, s. 99.

²⁴ Arzu Taşcan, “XIX. Yüzyılda Amerika, İngiltere ve Rusya’nın Avrupa Türkiyesi’nde ‘Dini Görünümlü’ Siyasî Nüfuz Mücadelesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, Mayıs 2015, s. 33.

²⁵ Nurdan Şafak, Osmanlı-Amerikan İlişkileri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, Mart 2003, s. 61; Kocabaşoğlu, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara), Anka: TTK Yay., 1994, s. 540.

edilen yapılanma gerçekleştirilebilirdi. Avrupalı devletlerin Balkanlar üzerindeki planları sistematik bir şekilde ilerliyordu ve Bulgarlar bu doğrultuda kullanılabilecek en iyi malzemeyi oluşturuyordu. Artık Bulgarların her fırsatta ayaklanacakları aşikârdı. Ancak Balkanlardaki statükonun korunması için de oldukça titiz davranılıyordu. Görünürde büyük devletler arasında herhangi bir anlaşmazlık yoktu ve bu durumun zedelenmemesi için de gayret ediliyordu. Diplomatik çabaların zirve yaptığı bu dönemde, Bulgarların Osmanlı'dan ayrılması için ortam hazırlanırken, misyoner gruplar da kendi devletlerinin çıkarları doğrultusunda faaliyetlerini sürdürüyorlardı. 1831 yılından sonra Balkanlarda boy gösteren BFBC, yaklaşık otuz yıllık bir çabanın sonunda, Filibe, Eski Zağra, Samakov ve Sofya gibi Bulgarların yaşadıkları şehirlerde az da olsa Protestanlığı yaymayı başarmıştı. Ek olarak Bulgarların Fner Rum Patrikhanesi'nden ayrılıp bağımsız bir kilise kurmaları da sağlanmıştı. Ancak bu son durum, Rusların da istediği bir sonuçtu. Artık ortada bağımsız bir Bulgar cemaati vardı ve her devletin müdahalesine açıktı. Bundan sonra iş misyonerleri başarısına kalıyordu. Fakat Bulgarların Ruslarla aynı ırk ve mezhepten oluşu, Rusları çok daha avantajlı bir konuma yükseltiyordu. Nitekim BFBC'nin tüm özverili çabalarına rağmen, Rus propagandasına maruz kalan Bulgarlar, mezheplerini değiştirmemiştir. Bununla birlikte misyonerlerin bölgedeki varlıkları, Bulgar aydınlanmasına ve millet bilinciyle Osmanlı Devleti'ne daha fazla kafa tutmalarına vesile olmuştur.

3.2.Amerikan Misyoner Teşkilatları ve Balkanlar

1806 yılında Amerika'da kurulan ve 1810 yılında örgütlenmesini tamamlayarak faaliyetlerine başlayan American Board of Commissioners for Foreign Missions, temel misyonunu, Hıristiyan erkek ve kadınlara, Kitab-ı Mukaddes'in öğretilerini aktarmak ve böylece onların da etraflarına bu öğretileri yaymalarını sağlamak olarak özetlemiştir.²⁶ ABCFM Şark Kiliselerinin yeniden doğuşu gibi bir hedef belirlemiş²⁷ ve bölgeye alanlarında uzman çeşitli meslek gruplarından misyonerler göndermiştir. Bunlar arasında akademisyen, doktor, öğretmen, edebiyatçı, tarihçi ve dilciler önde gelenleridir.²⁸ Amerikalı misyonerler bölgede faaliyet göstermeye başladığında, ilk olarak İngiliz Konsolosluklarının himayesi altında hareket etmişlerdir.²⁹ Ancak 1830 yılında Osmanlı Devleti ile Amerika arasında imzalanan Seyrisefain Antlaşmasıyla³⁰ Amerika'ya “*en ziyade müsaadeye mazhar millet*” statüsü verilince, misyonerler de kendi devletlerinin siyasi gücünden yararlanmış ve İngilizlerle aralarında bir rekabet başlamıştır. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), daha çok Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar arasında çalışmalarda bulunmuş ve Protestanlığın yayılması için çeşitli yerlerde pek çok istasyon ve uç istasyon kurmuşlardır. İlerleyen yıllarda misyon bölgeleri kurularak, daha planlı ve programlı bir misyon yürütülmüştür. Buna göre Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu, Suriye Misyonu, Merkezi Türkiye Misyonu ve Avrupa Türkiyesi Misyonu şeklinde örgütlenen ABCFM, bütün bu misyon bölgelerine yetecek maddi imkânı olmadığı için başka Amerikan misyoner örgütü olan American Missionary Society of the Methodist Episcopal Church teşkilatını 1851 yılında Balkanlara davet etmiş ve bu coğrafyayı aralarında bölüşmüşlerdi. Buna göre Balkanların kuzeyinde ve Ege'de Methodist örgüt, güneyinde ise ABCFM faaliyet gösterecekti.³¹ Amerikan Protestan misyonerleri, 1857 yılında Cyrus

²⁶ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Çev.: Cem Târik Yüksel, Ankara: Enderun Kitabevi, 1995, s. 118.

²⁷ Hans-Lukas Kieser, *Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 68.

²⁸ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005, s. 290.

²⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1989, s. 34.

³⁰ Çağrı Erhan, “Osmanlı ABD İlişkileri”, *Osmanlı*, Cilt: II, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 237.

³¹ Taşcan, *agm*, s. 35.

Hamlin'in Turkish Missions Aid Society'nin sekreteri Henry Jones ile birlikte Bulgaristan'a yaptığı geziden sonra³² daha aktif bir çalışma sergilemiş ve İncil'in Bulgarcaya çevrilmesi başta olmak üzere, Amerikan matbaalarında pek çok yayın basarak Bulgarlar arasında dağıtmıştır.³³ Bu tarihten sonra pek çok Balkan şehrinde misyon istasyonları kurmuşlardır. Misyonerler, Osmanlı Devleti'nin yönetimini despotluk olarak gösterme gayreti içinde olmuş ve Bulgarları bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) öncülüğünde gelişen misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı genelinde açtıkları 400'ün üzerinde okulda faaliyetini sürdürmüştür.³⁴ İncil'i Osmanlı Devleti içinde konuşulan Bulgarca da dâhil pek çok dile çeviren örgüt, 1880 tarihli Barlett Raporu'nda gerçek amaçlarını "*Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır*"³⁵ şeklinde dile getirmiştir. Protestanlığın yayılması için eğitim ve basın yayın yolunu kullanan örgüt, Güney Bulgaristan ve Makedonya'daki pek çok merkezi şehir, kaza ve köylerde taraftar toplamayı başarmıştır.³⁶

Bulgarların bilinçlenmesi ve kendi kontrolünde olmasını sağlamak için yatırımlar yapan Amerikan misyonerler, okullar, misyoner eğitim merkezleri, hastaneler, yetimhaneler ve çeşitli kurslar açmışlardır. Hatta kendi düşüncelerini empoze etmeyi başardıkları Protestan Bulgar öğrencileri, kendi halklarına misyonerlik propagandaları için görevlendirilmişlerdir.³⁷ Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde, misyonerlerin eşleri de sağlık, çocuk ve kadın eğitimi gibi konularda yardım etmiş; halk için akşam ve Pazar okulları açılmıştır.³⁸ Eğitim faaliyetleri Bulgaristan'ın köylerine kadar yayılmıştı ve açılan okullarda Bulgar öğretmenler de görev yapmaktaydı. Bu sayede Bulgaristan'da kayda değer bir okuma-yazma oranına ulaşılmış³⁹ ve bir Bulgar aydınlanması gerçekleşmiştir.

1860'ların sonlarından itibaren Doğu Makedonya'ya yönelen Amerikan misyonerler, burada da kilise, okul ve misyon istasyonları kurmuşlar ve Protestan Bulgar cemaati oluşturmayı başarmışlardır.⁴⁰ Genel itibarıyla maddi nedenlerden dolayı etki alanları sınırlı kalsa da, Zıştovi, Lofça ve Rusçuk dâhilinde yaklaşık bin kadar da taraftar toplayabilmişlerdir.⁴¹ Protestan misyonerlerin Bulgaristan ve Makedonya'daki faaliyetleri sonuç vermeye başlayınca, ABCFM 1871 yılında bu defa Osmanlı topraklarında yeni bir misyon merkezi olarak Avrupa Türkiyesi Misyonu'nu kurmuştu.⁴² Bu tarihten sonra Bulgarca yayınlarda hızlı bir artış görülmüş ve bazı başka İngiliz ve Amerikan misyon örgütlerinin de desteği alınmıştır.⁴³ Bulgarları kışkırtmayı hedefleyen dini yayınlar ile propaganda içerikli ders kitaplarından oluşan yayınlar,⁴⁴ Bulgarlarda milli bir bilinç oluştururken,

³² Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, Robert Carter and Brothers, New York, 1878, s. 262-273.

³³ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2008, s. 40.

³⁴ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109, 1990, s. 73.

³⁵ Kocabaşoğlu, *age*, s. 23.

³⁶ Taşcan, *agm*, s. 36.

³⁷ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, 1999, Ankara, s. 174.

³⁸ *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ed.: Ömer Faruk Harman, Yayına Haz.: İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz, İstanbul: İslamî İlimler Araştırma Vakfı, Tartışmalı İlimi Toplantılar Dizisi: 43, 2004, s. 284.

³⁹ Ömer Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara: TTK Yay., 1999, 1105.

⁴⁰ Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları IX*, Neş. Hey.: Halil İnalçık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry, İstanbul, 1989, ss. 211-212.

⁴¹ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, London: Oliphant, Anderson and Ferrier, 1910, s. 169.

⁴² Kocabaşoğlu, *agm*, ss. 540-542.

⁴³ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında...*, s. 57.

⁴⁴ Kocabaşoğlu, *agm*, s. 545.

Protestanlaştırma çabaları, asıl amacından çok Osmanlı'dan ayrılma noktasında işlev görmüştür.

Bütün çabalara rağmen Amerikan misyonerler istedikleri seviyeye gelememişlerdir. Açılan yüzlerce okulda, binlerce öğrenci eğitim almış, pek çok yayın yapılmış, ancak sonuç itibarıyla Protestanlaşma oranı sınırlı bir düzeyde seyretmiştir. Amerikan misyonerlerin Avrupa Türkiyesi Misyonu'nuna ait 1873-1900 yılları arasındaki istatistiklerine göre, ortalama 5 istasyon ve onlarca uç istasyonda mevcut durum şöyledir.⁴⁵

Avrupa Türkiyesi Misyonu	1873	1879	1885	1894	1900
İstasyon Sayısı	3	4	4	5	5
Uç İstasyon Sayısı	5	13	-	-	48
Görevli Misyoner Sayısı	5	10	10	11	11
Amerikalı Misyoner Yardımcısı Sayısı	7	12	18	14	16
Yerli Görevli Sayısı	12	9	38	78	85
Kilise Sayısı	1	2	7	14	15
Kiliseye Kayıtlı Üye Sayısı	75	114	414	952	1270
Pazar Okulu Sayısı	5	3	22	-	50
Pazar Okullarına Devam Eden Öğrenci Sayısı	175	180	980	1886	2291

Amerikan Board'a bağlı misyoner okulları ve öğrenci sayıları da incelendiğinde, yine beklentilerin altında kaldıkları görülür.⁴⁶

Avrupa Türkiyesi Misyonu	1873	1876	1882	1890	1896	1900
Kolej, Lise, Teoloji Okulu	-	1	1	2	1	1
Bu Okullardaki Öğrenciler	-	16	41	81	51	54
Kız Ortaokul ve Liseleri	1	1	1	2	2	2
Bu Okullardaki Öğrenciler	16	17	52	80	93	92
İlkokullar	-	4	9	14	17	20
Bu Okullardaki Öğrenciler	-	70	253	395	431	207
Toplam Öğrenci Sayısı	16	103	346	556	575	353

3.3.Rusya ve Balkanlardaki Anti-Protestan Çabaları

Rusya'nın Osmanlı Balkan coğrafyasına ilişkin politikasında, sıcak denizlere inme ve Boğazlara sahip olma hedefi önceliklidir.⁴⁷ Coğrafi konumunun büyük devlet olabilmek için

⁴⁵ Kocabaşoğlu, *agm*, 543

⁴⁶ Kocabaşoğlu, *agm*, s. 543

⁴⁷ Tuncer, *age*, s. 97.

sıcak denizlere ulaşmasını zorunlu kıldığı düşüncesiyle, Çar I. Petro (1689-1725) zamanında ticaret için büyük limanlara sahip olmak ve sıcak denizlere inmek şeklinde özetlenebilecek bir politika geliştirilmiştir. Dünya hâkimiyeti için elzem görülen bu plandan, Rusya'nın tarihsel Şark politikası doğmuştur.⁴⁸ Bu politikaları gerçekleştirmek için de eski Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak anlamına gelen “*Grek Projesi*” türetilmiştir.⁴⁹ Grek Projesinin hedef kitlesini ise, Osmanlı içinde yaşayan gayr-i müslimler oluşturur. Dolayısıyla, Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak gerekir. Bu siyaset, Balkan uluslarıyla aynı etnik kökene sahip olduğu ve aralarında kültürel ve siyasal bir birlik olması gerektiği tezine dayanan Panslavizm politikasını devreye sokmuştur.⁵⁰ Panslavizm politikası, Rusya'da Şark Meselesi içerisinde değerlendirilerek, Avrupa'da gerçekleşmesi muhtemel olan Alman birliğine karşı, buradaki Slavları muhafaza etme amacını da taşımaktaydı.⁵¹ Panslavizm politikası aynı zamanda, Balkanlarda yaşayan Ortodoks gayr-i müslimler, Ortodoks Rumlar ve Slavlarla birlikte, Kudüs'te yaşayan Hristiyanları da içine alan Panortodoks politikasının geliştirmesine de vesile olmuştur.⁵²

Rusya'nın Balkan politikaları, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturarak, Devleti içten çökertme ve Osmanlı'dan azami ölçüde ödünler koparmak için, Balkan isyanlarının tamamında halkı kıskırtma ve bağımsızlık söylemiyle isyan etmelerini sağlama fonksiyonunu üstlenmiştir.⁵³ Hatta daha 1769 yılında Rus askerlerinin Balkanlara gelip halkı isyana teşvik ettikleri ve hatta halkın isyan etmesi için para yardımında bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak Rusya'nın ideallerinin farkında olan diğer Avrupalı devletlerin varlığı, Rusya'yı Avrupa'da bir denge politikası takip etmeye mecbur kılmıştır. Bunun sonucunda Rusya, genel anlamda Osmanlı Balkan coğrafyasını ele geçirmek istese de, bu toprakları Avrupalı devletlerle paylaşmaya da razı olmuştur. Rusya için öncelik İstanbul olduğu için, Balkanların tamamını ele geçiremezse, kendi kontrolünde bağımsız devletlerin kurulmasını da yeterli görmüştür.⁵⁴ Ancak nihai aşamada Slav birliğini sağlamak koşuluyla sınırlarını Venedik Körfezi'ne kadar genişletmeyi planlayan Rusya,⁵⁵ aynı zamanda bölgenin mezhepsel açıdan Ortodoks olmasının avantajını da kullanarak, bir sempati elde etmenin peşindeydi. Ki bu, Yunan isyanı sırasında kendilerine verilen destek ve Osmanlı nazarında uğraş verdiği Ortodoksların hamisi olma çabası, arzu ettiği bu sempatiyi kazanmasına ortam hazırlamıştır. Böylece bölge halkları aynı mezhepte olmaları dolayısıyla Rusya'ya nispeten sıcak bakarken, Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerlere mesafeli davranmışlardır.

Mevcut durum karşısında avantajlı olan Rusya, İngiliz ve Amerikan misyoner teşkilatları faaliyete geçince, mezhep kartını ileri sürdü ve Balkan halkları arasında açıktan açığa Protestan karşıtlığını körükledi. Rusya'nın bu tavrı ve uzun zamandır devam eden Bulgar aydınlanması neticesinde, Bulgarlar Fener Rum Patrikhânesi'nden ayrılarak Osmanlı

⁴⁸ Erdoğan Keleş, Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, s. 90.

⁴⁹ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara: Ümit Yay., 1996, s. 41; Karal, *age*, Cilt: 5-6, Ankara: TTK Yay., 1998, s. 109.

⁵⁰ Mehmet Akif Aydın, “Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, Heyet, Cilt: 24, İstanbul: 2004, s. 109; Panslavizm politikasının ortaya çıkışı ve gelişim süreçlerini takip etmek için Bkz.: Galip Çağ, Panslavizmin Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları”, *SÜFED*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, ss. 205-219.

⁵¹ Çağ, *agm*, s. 215.

⁵² M. Akif Aydın, *agm*, s. 111.

⁵³ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay. 15. Baskı, 2006, s. 199.

⁵⁴ Rıfat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 60.

⁵⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sad.: Tevfik Temelkuran, Cilt: 12, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974, s. 289.

Devleti'nin izniyle 1870'te Bulgar Ekzarhânesi'ni kurdular.⁵⁶ Böylece Panslavist politikalar ciddi anlamda sonuç vermiş oluyordu. Bulgar Ekzarhânesi'nin kurulmasından sonra, American Board ve American Methodist Evangelical kurumlarının misyonerlik faaliyetlerine karşı bir direnç meydana gelmiş ve Bulgarların çoğu tarafından tepki ile karşılanmıştır. Hatta halk arasında bu durum o derece ileri gitmiştir ki, Protestan olanlar ikiyüzlü ve Ortodoksluğu yıkmaya çalışan dinsizler olarak nitelenmiş ve amaçlarının Bulgar milletini yok etmek olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵⁷ Rusya'nın gayretleriyle Bulgarlar arasında oluşan bu direnci canlı tutmak için öğretmenler, gazeteciler ve din adamları çaba gösteriyordu. Fakat bir taraftan da diyalog kapılarını açık tutarak bir denge oluşturulmak isteniyordu. Rusya'nın anti-Protestan girişimleri, Protestan misyonerlerin önünü tıkayan en önemli unsur olmuştur. Rus misyonerlerin çabaları sonucu, Protestanlığı kabul edenler dışlanmış ve zaman zaman da ayinleri bile engellenmiştir. Bulgar din adamları mezhep değiştirenleri, dinsizlikle itham etmiş ve din propagandası yasaklanmaya çalışılmıştır.⁵⁸ Ancak bütün bunların yanında Bulgar Prensiği'ndeki geçici Rus idaresi, Protestan faaliyetlerine açıktan engel olmamıştır. Bu durumun en önemli sebebi ise, Protestanların arkasında Amerika ve İngiltere gibi iki büyük gücün olmasıdır.⁵⁹ Öte yandan Rusların Ortodokslar nezdindeki itibarlarına güvendikleri de söylenebilir. Zira Bulgar din adamları tam da Rusların istediği gibi Protestanlığı kötülüyorlardı. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Rus-Bulgar ilişkileri yeni bir boyut kazanmış ve Rusların Antlaşma uyarınca Bulgaristan'da bir Prens seçilinceye kadar Rusya tarafından yönetilecek olması,⁶⁰ Rusların işini oldukça kolaylaştırmıştır. Protestan misyonerlere yönelik tepkiler artınca, Rusya da Berlin Antlaşmasının kendisine tanıdığı haktan yararlanarak, Bulgar Prensiği'nin teşkilatlanmasına başlamıştır. Bu doğrultuda alınan kararlar gereği, Ortodoks ve Rusların çoğunlukta bulunduğu Bulgar hükümeti, Samakov'daki Protestan okulu ile Sofya'daki Katolik okulun programına Ortodoks öğrencilerin haftada iki saat olmak üzere, Bulgar din adamlarından ders almaları şeklinde bir kanun yürürlüğe konmuştur.⁶¹ Buna rağmen Bulgarlar okul için problemler çıkarmayı sürdürmüştür. Bütün bu gelişmeler ve Hükümetin Protestanlığı engellemek adına yaptığı uygulamalar, Protestan misyonerleri zora sokmuş ve etki alanlarını zayıflatmıştır.

SONUÇ

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler arasında paylaşılamayan bir bölge olan Balkanlarla ilgili olarak, önemli bir sorun da misyonerlerin varlığıdır. Batılı devletler, Osmanlı Devleti'ni parçalamakla birlikte kendi arasında nasıl bölüşeceği konusunda hemfikir olamamışlardır. Hepsinin çıkarının aynı oluşu, bir yandan Balkanlarda isyan çıkartıp Osmanlı'yı parçalama planları yapmalarına, bir yandan da yeni kurulacak devletleri kendi himayesine nasıl alacaklarına dair politika geliştirmelerine sebebiyet vermiştir. Balkan halklarının genellikle Slav ırka mensup ve Ortodoks olmaları, aynı özelliklere sahip Rusya'yı avantajlı kılmaktaydı. Bununla birlikte Osmanlı'dan koparılmış sürecinde diğer devletlerin verdikleri destek, kendilerini Balkan halklarına yakınlaştırmıştı. Böyle bir ortamda İngiltere, Fransa, Amerika ve Rusya arasında gelişen misyonerlik yoluyla üstünlük kurma mücadelesi, Osmanlı Balkan coğrafyasını iyice karıştırmıştır.

⁵⁶ Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 1998.

⁵⁷ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Cilt: 1, Ankara: TTK Yay., 1953, s. 407.

⁵⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Yayına Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: II, Ankara: TTK Yay., 1987, s. 70.

⁵⁹ Taşcan, *agm*, s. 45.

⁶⁰ Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1996, s. 129.

⁶¹ Taşcan, *agm*, s. 46.

Misyonerler bölgeye geldiklerinde, devletler arasında herhangi bir siyasi kriz çıkartmadan, yerel halkı kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Bu aşamada İngiliz ve Amerikan misyoner örgütleri birlikte hareket ederken, Rusya bu devletlerin çabalarına engel olmaya gayret etmiştir. Fransa'nın bu noktada nispeten daha zayıf kalışı, meseleyi diğer üç devlet arasında bir üstünlük yarışına çevirmiştir.

Rusya'nın Balkanlara sahip olma ve buradan sıcak denizlere açılma düşüncesi, başta İngiltere olmak üzere Afrika ve Uzakdoğu'da sömürgeler edinmiş devletlerin işine gelmemekteydi. Bu nedenle her şeyden önce Rusların yayılmasına engel olunmalıydı. Balkanlarda yaşanan ayrılıkçı hareketler desteklenmekle birlikte, birbirlerinin kontrolüne girmemesi için ayrı bir plan yürütülmüştür. Misyonerlerin vazifesi de bu kontrolü kendi devletlerine geçirmek için kendi mezheplerine girmelerini sağlamak ve etki alanı oluşturmaktır.

Misyoner faaliyetler aynı zamanda bölgede isyanların çıkmasına da ortam hazırlamıştır. Osmanlı Devleti için kullanılan Şark Meselesi tabirinin devamı ve akabinde sözde bir gayr-i müslim sorununun ortaya çıkması veya çıkarılması anlamında işlev gören faaliyetler, Rusların Panslavist ve Panortodoks politikasıyla Slav ırkı organize etmeye çalışması,⁶² İngiltere ve Amerika'nın da Protestanlığı yayma çabası olarak özetlenebilir. Öte yandan bu devletlerin dışında Katolik Hıristiyanlar üzerine odaklanan Fransa ve Avusturya⁶³ da Osmanlı millet sisteminin parçalanmasına neden olmuştur. Sonuçta Balkan ulusları misyonerler vasıtasıyla bilinçlendirilip Osmanlı'ya karşı kıskırtılmış ve isyan etmeleri sağlanmıştır. Özellikle Bulgarlar üzerinde yoğunlaşan misyonerlik faaliyetleri, Rum Ortodoks Kilisesinin de parçalanması ve Bulgar Ekzarhanesi'nin ayrı cemaat olarak yapılanmasını beraberinde getirmiştir.

Bütün bu gelişmelerden sonra, Bulgarlar bağımsız bir kiliseye sahip olmuşlar, ancak Protestan misyonerler bekledikleri başarıyı elde edememişlerdir. Rusya'nın Bulgarlar ve Ortodokslar üzerindeki propagandaları daha etkili olmuş ve Protestanlık fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Bununla birlikte Rusya da tasarladığı egemenlik alanını tam anlamıyla kuramamıştır. Ancak her şeye rağmen Balkanlarda yeni devletler ortaya çıkmış ve milliyetçilik akımları Osmanlı Devleti'ne ulaştırılmıştır. Süreç sonunda Amerika nispeten devre dışı kalırken, artan milliyetçi duygular ve yapılan propagandalar sonucu Protestanlık da cazibesini kaybetmiştir.

⁶² Bolsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Belleten*, Cilt: 30, Sayı: 117-120, Ankara: TTK Yay., 1966, s. 283.

⁶³ Ebru Esenkal, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2007, s. 5.

KAYNAKÇA

A.ARŞİV BELGELERİ

BOA, Fon Kodu: İ.MTZ, Dosya No: 5, Gömlek No: 108, 27/Ca/1263-13.05.1847

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 11, Gömlek No: 60, 11/Z/1307-28.07.1890

B.BASIL ESELER

Acaroğlu, M. T. (1993). “Bükreş'teki Gizli Bulgar İhtilâl Merkez Komitesi'nin Sultan Abdülaziz'e Gönderdiği İlginç İki “Muhtıra” (1867-68), *X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 22-26 Eylül 1986, (IV. Cilt), Ankara: TTK Yay., ss. 1279-1294.

Ahmed Cevdet Paşa, (1974). *Tarih-i Cevdet*, Sad.: Tefvik Temelkuran, Cilt: 12, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK Yay.

Aydın, Mahir. (1989). “Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları IX*, Neş. Hey.: Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry, İstanbul, ss. 211-212.

_____, (1996). *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul: Kitabevi Yay.

Aydın, M. A. (2004). “Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, Heyet, Cilt: 24, İstanbul, ss. 37-46.

Aydın, M. (2004). “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *PÜEFD*, 1/15, ss. 109-124.

_____, (2005). *Balkanlar'da İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, İstanbul: Yeditepe Yay., 1. Baskı.

_____, (2008), *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe Yay.

Baltalı, K. (1987). “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, *Bellekten*, Cilt: LI, Sayı: 199, Ankara, ss. 205-230.

Berlin Ahidnamesi: Ayastefanos, Berlin, Kıbrıs Muahedemeleri, (1324/1908). İstanbul: Karabet Matbaası, ss. 37-57.

Bolsover, G. H. (1965). “Birinci Nikola ve Türkiyenin Paylaşılması Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Cilt: 23, Sayı: 3-4, ss. 207-237.

_____, (1966). “1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış”, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Bellekten*, C. 30, Sayı: 117-120, Ankara: TTK Yay., ss. 265-290.

Burma, M. (2012). “Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları”, *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, ss. 67-89.

Çağ, G. (2008). Panslavizmin Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları”, *SÜFED*, Cilt: 10, Sayı: 1, ss. 205-219.

Erhan, Ç. (1999). “Osmanlı ABD İlişkileri”, *Osmanlı*, Cilt: II, Ankara: Yeni Türkiye Yay., ss. 235-247.

Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Cilt: 1, Ankara: TTK Yay.

- Esenkal, E. (2007). *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Gürsel, F. H. (1968). *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri Bir Siyasi Tarih İncelemesi*, İstanbul, 1968.
- Hamlin, C. (1878). *Among the Turks*, Robert Carter and Brothers, New York.
- Karal, E. Z. (1987). *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII (Islahat Fermanı Devri (1861-1876) Ankara: TTK Yay.
- _____, (1998). Cilt: 5-6, Ankara: TTK Yay.
- Keleş, E. (2009). “Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel’e Göre İstanbul’a En Kısa Yol)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, ss. 89-142.
- Kieser, H. L. (2005). *Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Arba Yayınları.
- _____, (1994). “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara), Ankara: TTK Yay., ss. 539-551.
- Kodaman, B. (1989). “1876–1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: XII, İstanbul, 1989, ss. 19-200.
- _____, (2010). “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss.131-132.
- Koyuncu, A. (1998). *Bulgar Eksarhlığı, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.*
- Köse, O. (2006). “Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878–1908)”, *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi*, 1, Sayı: 2, ss. 237-272.
- Küçük, C. (1979-1980). “Bulgar İhtilali (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri”, *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, Sayı: 8-9, 1979-1980, ss. 117-166.
- _____, (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2006). *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay. 15. Baskı.
- Richter, J. (1910). *A History of Protestant Missions in the Near East*, London: Oliphant, Anderson and Ferrier.
- Sezer, A. (1999). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Ankara, ss. 169-183.
- Soy, B. (2007). “Lord Palmerston’un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti”, *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 7, ss. 141-167.

- Şafak, N. (2003). *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Taşcan, A. (2015). “XIX. Yüzyılda Amerika, İngiltere ve Rusya'nın Avrupa Türkiyesi'nde 'Dinî Görünümlü' Siyasî Nüfûz Mücadelesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, ss. 32-59.
- Tepedenlioğlu, N. N. (1978). *Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul: Divan Yayınları, 3. Baskı.
- Tosun, R. (2004) “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”. *SÜTAD*, Sayı: 14, 2004, ss. 143-163.
- Tuncer, H. (1996). *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara: Ümit Yay.
- _____, (2000). *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay.
- Turan, Ö. (1999). “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: III, Ankara: TTK Yay., ss. 1097-1109.
- Türkgeldi, A. F. (1987). *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Yayına Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: II, Ankara: TTK Yay.
- Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (2004). Ed.: Ömer Faruk Harman, Yayına Haz.: İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz, İstanbul: İslamî İlimler Araştırma Vakfı, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: 43.
- Uçarol, R. (1995). *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1987). *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Ankara: TTK Yay.
- Vahapoğlu, M. H. (1990). *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109.
- White, G. E. (1995). *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Çev.: Cem Târik Yüksel, Ankara: Enderun Kitabevi.
- Yavuz, N. (2003). “Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri”. *GÜGEFD*, Cilt: 23, Sayı: 3, 2003, ss. 89-98.